

12 KNIHTISK 18. STOLETÍ NA MORAVĚ

Ve srovnání s Čechami se řemeslo na Moravě setrvale drželo vedle Olomouce, kde mělo už hlubší tradici, jen v **Brně**, jehož městská rada knihtisku počala dopřávat teprve od 17. století. Po delší odmlce brněnskou výrobu obnovil roku 1689 **František Ignác Sinapi** (ca 1650 – 1702), zakladatel déle trvající knihtiskařské a nakladatelské linie, která po celé 18. století pokračovala v rukou spřízněné rodiny Svobodových a vytvořila vážnou konkurenci dosavadnímu olomouckému monopolu. Sinapi pocházel patrně z Brna, ale řemeslu se vyučil v Praze. Roku 1688 pracoval jako faktor Arnoltovy malostranské tiskárny, která dvě léta předtím (1686) připadla ovdovělé manželce Kateřině Eufrosině Arnoltové (rozené Šípařové) z Dobroslavína. Poněvadž se chtěl osamostatnit a ve vlastnictví Arnoltových nástupců byla ještě knihtiskařská dílna na Starém Městě, Kateřina Eufrosina mu nadbytečná zařízení 1688 odprodala a Sinapi je, podporován souhlasem císaře Leopolda I., přestěhoval do Brna.

Zde po stoleté odmlce řemesla započaté 1499 a po třech nevýrazných pokusech o jeho obnovení na počátku 17. století (Bartoloměj Albrecht Forman, Kryštof Haugenhoffer a Jan Bernard Werner) uvedl Sinapi následujícího roku 1689 tiskárnu do provozu. Prvními publikacemi byly české a německé úřední artikule moravského sněmu, které pak každoročně tvořily ekonomickou základnu jeho podnikání. Císař totiž ve snaze napomoci nově založené (v pořadí druhé) tiskárně na Moravě neprodloužil Janu Josefu Kilianovi privilegia, která Olomouc držela již od roku 1627, a vložil je do Brna, v němž od 1641 sídlily všechny zemské úřady.

Za 13 let vyprodukoval Sinapi dle dnešních znalostí na 120 tisků, což je více, nežli v nesrovnatelně delším období dokázal olomoucký kolega Kilian. Vedle komerčně i prestižně výhodných artikulí se tiskárna zaměřovala na neustále potřebnou náboženskou a nábožensky vzdělavatelskou literaturu psanou převážně v latinském a německém jazyce, méně již česky. Charakteristické publikace zadávané univerzitními kruhy zde přirozeně chybějí (teze k disertacím zůstaly nosným artiklem Olomouce a později i Opavy). Od počátku se na činnosti tiskárny podíleli také čeští, moravští i zahraniční ilustrátoři (Kristián Šebestián Dittman, Jan Adriaen Gerhardt de Groos, Jan Kryštof Laidig st., Martin Antonín Lublinský, Jan Tscherning, Johann Jakob Wegelin). Z edičního programu vynikají zvláště původní znění či překlady modlitebních knih německého kapucína Martina von Cochema, které Sinapi, ačkoli domácí trh zároveň podobnými publikacemi překypoval, s velkým úspěchem k nám uvedl vůbec poprvé: *Der große Baumgarten* (Brno 1699), *Velká štěpná zahrada* (Brno 1700), *Zlatý nebklič* (Brno 1701), *Guldener Himmelschlüssel* (Brno 1705). S Laidigovými ilustracemi vycházely ve dvou až tříletých intervalech a od roku 1693 byly nadány speciálním privilegiem, potvrzovaným i nástupcům Sinapiho až do 1749.

Po smrti Františka Ignáce přešel podnik na vdovu **Marii Alžbětu Sinapiovou** (ca 1660 – po 1718), která uzavřela sňatek 1706 se svým faktorem, rodilým Pražákem **Janem Františkem Svobodou** (zemř. 1717), a živnost tak přešla do jeho vlastnictví. Z doposud povědomé stovky tisků lze soudit, že Svoboda pokračoval zcela v intencích předchůdce. Nosným programem zůstaly německé a české artikule, německé kalendáře a modlitební knihy kapucína Cochema. Českých publikací bylo vyrobeno minimálně. Určitou novinkou Svobodových nástupců jsou latinské teze řádových disertací, synopse divadelních představení (na 60 tisků v italském jazyce) a poněkud posílená pozice češtiny (kramářské písně a slabikáře).

Svobodovi nástupci do dějin moravského řemesla vstoupili mimo jiné vydáním slavnostního trojjazyčného sborníku kázání *Conchylium Marianum* (Brno 1736). Na většinu ze sedmi rozkládacích mědirytů moravských a augsburských umělců jsou vyobrazeny atraktivní slavobrány zaplněné mariánskou symbolikou. V druhé polovině století však Svobodovi postupně ztráceli dosavadní monopol, a poslední majitelka firmy Terezie Františka Svobodová byla proto nucena roku 1784 tiskárnu prodat svému faktorovi Siedlerovi.

Tento **Jan Silvestr Siedler** (zemř. 1806) pocházel také z Prahy, kde se u Jana Karla Hraby vyučil. Pak se živil faktorstvím u Svobodových v Brně. Roku 1784 od své principálky tiskárnu, založenou již 1689 Františkem Ignácem Sinapim, odkoupil. Samostatně tiskl v letech 1784 – 1798. Čtrnáctiletá činnost je dnes doložena asi 250 publikacemi a z těchto počtů vyplývá, že tiskárna ve srovnání s předchozím obdobím svou kapacitu nijak nesnížila. Literatura uvádí, že byl lepším řemeslníkem nežli obchodníkem. Skutečnost byla taková, že nasměrováním na německé a francouzské osvícenské trendy sváděl úspěšný boj s konkurencí, avšak finanční pokuty státního tiskového dozoru ho stahovaly ke dnu.

Z edičního programu zmizely tradiční krakovské kalendáře a od roku 1785 vycházejí pravidelně moderní schematismy. Do popředí zájmu se dostávají české překlady zahraničních osvětových publikací. Adolf Pilař a František Moravec uveřejňují rozsáhlé vlastivědné dílo *Moraviae historia politica et ecclesiastica* (Brno 1785-1787). V nakladatelské spolupráci s Trasslerem vychází první na Moravě tištěná bible *Die göttliche Schrift des Alten und Neuen Testaments* (Brno 1786?-1787?). Vedle standardních slabikářů se jako novinka objevují tituly

zahraniční dětské literatury. V roce 1788 přicházejí první moravská vydání později velmi oblíbených spisů Karla von Eckartshausena, nikoli však modlitební literatura, nýbrž učebnice magie. Německá verze knihy Jeana-Jacquesa Rousseaua *Emil oder Über die Erziehung* (Brno 1793) vyšla jen v prvním díle a pokračování bylo pravděpodobně zakázáno.

Takto orientovaný ediční program se nutně střetával s nově vydávanými cenzurními ustanoveními, která zvláště od roku 1788 činnost tiskáren a knihkupectví značně podvazovala. Časté pokuty zatěžovaly rozpočet firmy a přibližovaly ji konkursu. Stárnoucí tiskař proto firmu převedl 1798 na syna a ten ji 1807 prodal vídeňskému rodáku **Janu Jiřímu Gastlovi** (1766 – 1814), jehož potomci živnost dědili do 1854.

Rokem 1786 počínají v Brně dějiny slavného trasslerovsko-rohrerovského domu. Tiskař, nakladatel, knihkupec, písmolijec, obchodník s uměleckými předměty a moravský kulturní činitel **Josef Jiří Trassler** (1759 – 1816) byl vlastně souputníkem Schönfeldovým či Haasovým, neboť jako první moravský podnikatel proměnil tradiční řemeslné knihtiskařství v tovární výrobu. Narodil se ve Vídni, kde také vstoupil u tamní kapacity Johanna Thomase von Trattnera (1717 – 1798) do učení. Okolo roku 1777 byl snad zaměstnán jako faktor olomoucké tiskárny Josefy Terezie Hirnleové. Usadil se v Opavě a postupně své aktivity rozšiřoval. Roku 1786 založil velmi výkonnou tiskárnu a písmolijnu v Brně, kterou o dva roky později posílil nákupem olomoucké Tiskárny Vlastenecké soukromé ekonomické společnosti. Roku 1787 otevřel v Brně ještě knihkupectví (zaniklo 1851). Na konci roku 1788 získal povolení moravského zemského gubernia založit další tiskárnu v Jihlavě. Ještě nezprovozněnou ji však v září 1789 prodal svému faktorovi Fabiánu Augustinovi Beinhauerovi. Mezi 1796 – 1809 vlastnil výkonnou knihtiskařskou filiálku v Krakově.

Trassler roku 1800 zaměstnával 77 pracovníků u 22 lisů (2 stály v Opavě, 6 v Brně a 14 v Krakově). Jako podnikatel velkého formátu, těšící se přízni zednářských lóží, tak proměnil tradiční knihtiskařské řemeslo v tovární výrobu, jíž dosavadní dílny na Moravě nemohly konkurovat. Byl inteligentní a ctižádostivý a zejména při vydávání časopisů a novin se obklopil soudobou moravskou kulturní elitou (Josef Heřman Agapit Gallaš, Dominik Kinský, František Josef Schwoy, Matěj Josef Sychra aj.). Poprvé a dlouho naprosto ojedinelé uváděl u nás na trh mnohasvazkové ilustrované encyklopedické tituly soudobé anglické, německé a francouzské přírodovědy či historie (většina těchto edic neměla ovšem legální ráz a byla obyčejnými patisky lipských nebo berlínských vydání). S výrobou těchto naukových řad a cestopisů započal již v Opavě a později jejich výrobu přenesl do Brna (Anton Friedrich Büsching, Georg Louis Leclerc Buffon). Mezi brněnskými počiny tak vyniká Krünitzova *Oeconomische Encyklopädie, oder Allgemeines System der Staats-Stadt-Haus- und Landwirthschaft* (Brno 1787-1833, 157 sv.), kterou tiskli ještě jeho nástupci, jimž Morava mimo jiné vděčí též za první litografický ústav (1824).

Judita, dcera Josefa Jiřího Trasslera, se provdala do bohaté krakovsko-brněnské rodiny Rohrerů. Její syn **Rudolf Rohrer st.** (1805 – 1839) převzal brněnskou tiskárnu roku 1831. Zavedl v ní moderní technologie, instaloval první moravské rychlolisy. Na počátku 30. let 19. století byla pro sazbu jazykově českých textů poprvé na Moravě užitá antikva. V rukou Rohrerových nástupců zůstal tento největší moravský (jazykově i ideově však silně proněmecký) polygrafický závod až do znárodnění.

Hebrejský knihtisk byl v Brně provozován na rozdíl od Prahy jen 1754 – 1802. Zasloužil se o to hebrejský pisář a překladatel **František Josef Neumann** (ca 1710 – 1760), který v polovině 18. století prolomil dosavadní monopol sinapiovsko-svobodovské dynastické tiskárny. Neumannův závod, držení v majetku rodiny po tři generace, byl rozdělen na dvě samostatné části, brněnskou a mikulovskou. Firmě sice pomohlo nařízení z roku 1789, které zvýhodňovalo židovské tiskárny v zemi a zakazovalo dovážet knihy z ciziny, vyrobily-li jich domácí dílny dostatek, ale konkurence bývalé Kurzböckovy hebrejské knihtiskárny ve Vídni byla tak silná, že Neumannovu firmu přivedla roku 1816 do dražby.

Už jsme slyšeli, že během Kilianova působení byl knihtisk v **Olomouci** zbaven 1689 svého monopolu ve prospěch brněnského tiskaře Františka Ignáce Sinapiho. Nicméně olomouckou dílnu se podařilo udržet v chodu až do 1725, kdy ji zadluženou odkoupila městská rada a provozovala ji, řečeno dnešní terminologií, jako **Tiskárnu městskou**, což je v dějinách českého a moravského knihtisku zřejmě ojedinelý případ, kdy se dílna ocitla v režii magistrátu. Její účinkování však netrvalo dlouho, neboť 1732 se město zbavilo nepříjemné povinnosti a Tiskárnu prodalo pražskému rodákovi **Františku Antonínu Hirnleovi** (1697 – 1758). Ten během druhého desetiletí 18. století působil v pražské Tiskárně jezuitské, kde se zřejmě už vyučil. Tou dobou získali jezuité nový ruční knihtiskařský lis, jehož horní příčné břevno zdobí devíza AMDG, erb tiskařů a monogram FA HF (dnes Národní technické muzeum v Praze). Mirjam Bohatcová nabízí možnost číst monogram jako „František Antonín Hirnle fecit“. Z archivních pramenů totiž víme, že jezuitský tovaryš Hirnle svedl kolem roku 1720 jistou dívku, byl vyšetřován, a jak se hypoteticky jeví, svůj poklesek mohl kompenzovat účastí na stavbě lisu.

Jisté je, že Hirnle byl z pražské Tiskárny vypovězen a asi 1720 přišel do Olomouce. Roku 1723, kdy aféra z jeho minulosti již utichala, se oženil s olomouckou patricijkou, získal dům a následně i měšťanské právo. Byl přijat do Tiskárny městské, v níž se teprve 1732 stal faktorem. Ještě téhož roku ji od olomoucké městské rady na dluh odkoupil a během svého působení z ní vytvořil největší typografické středisko na Moravě. Dosavadní tiskařský materiál obohatil roku 1754 několika novými sadami písma, iniciál a vinět. Větším počtem zakázek nežli jeho předchůdci se obracel nejen k olomouckým mědirytcům (Jan a Antonín Jan Freindtovi, Antonín Josef Schindler), ale i na moravské rodáky (Ignác Zeidler) a umělce z Vídně (Andreas a Josef Schmutzerovi) či Augsburgu (Johann Daniel Herz, Bernard Vogel). Poměrně rychle se přizpůsobil novému uměleckému tvarosloví a již od poloviny 50. let se na jeho tiscích objevuje rokoková výzdoba. Jeho zásluhou získal olomoucký knihtisk, nacházející se od počátku 18. století v postupném úpadku, opět solidní technickou i ediční úroveň.

Z Hirnleovy tiskárny poprvé po Bílé hoře počaly vycházet jazykově české tituly ve větší míře. Šlo však většinou o drobné kramářské písně, praktickou literaturu a knížky lidového čtení. Počtem převažující latinské publikace měly stejně jako německé tisky v drtivé převaze nábožensky výchovný ráz. Podstatnou část edičního programu tvořily též knižní teze univerzitních disertací, z nichž mnohé se týkaly přírodovědných oborů. V roce 1746 byla v Olomouci založena první učená společnost ve střední Evropě. Tato Societas incognitorum vydávala v Hirnleově tiskárně svůj vědecký měsíčník *Monathliche Auszüge alt und neuer Gelehrten Sachen* (Olomouc 1747-1748). Po čtrnácti sešitech byla výroba přeložena do Frankfurtu/M. a Lipska, kde po vytištění dalších šesti pokračování v srpnu 1748 zanikla.

Po smrti Františka Antonína nepřipadla tiskárna v dědickém řízení vdově **Josefě Terezii Hirnleové** (1714 – 1798), nýbrž dceři **Antonii Terezii** (nar. 1730). Ta se roku 1756 provdala za nejstaršího člena poměrně spleťtí dynastie moravskoslovenských tiskařů, nakladatelů a knihkupců **Josefa Antonína Škarnicla** (1729 – 1813), který byl již od 1754 u Hirnleových zaměstnán jako tovaryš a později jako faktor. Poněvadž se mladé Škarniclově rodině naskytla možnost založit zcela novou tiskárnu v západoslovenské **Skalici**, vdova Josefa Terezie Hirnleová olomoucký závod od své dcery 1761 koupila. Po její smrti se dcera Antonie Terezie Škarniclová (rozená Hirnleová) a její manžel Josef Antonín Škarnicl ze Skalice vrátili, zanechavše tamní tiskárnu jednomu ze synů, **Františku Xaverovi** (1769 – 1841).

Zatímco olomoucká větev rodiny akcentovala ve svém edičním modelu německou a latinskou literaturu náboženskou a nábožensky vzdělavatelskou, skalická tiskárna se orientovala na publikace ve slovenském jazyce. Kapacita ve Skalici léty nadějně rostla. Podstatnou složkou ediční činnosti tu byly reedice a adaptace drobných tisků, především knížek lidového čtení a kramářských písní, které měly dobrý odbyt na moravských jarmarcích i na Slovensku (Josef Antonín Škarnicl jich vydal na 1.300). Ediční politika tak významně přispívala k ožívání tradičních látek evropského i českého písemnictví. Ruku v ruce kráčela revitalizace starých štočků. Velmi dobře to vidíme na Škarniclově edici *Život, skutky a řeči netvorného Ezopa* (Uherská Skalica 1879), kterou ilustrují znatelně vyčerpané dřevořezy Aorgova Prostějovského sborníku 1556. Sborník obsahoval hrubé nápodoby ilustrací Brantova německého překladu *Ezopových bajek* (poprvé Freiburg/B. 1531). Kopie z Prostějova pak putovaly rukama olomouckých tiskařů 1584, ca 1600, 1609, 1613 a 1639, a když bylo roku 1879 zapotřebí, s původními vřezanými letopočty (1555 a 1556) jimi nepohrdli ani Škarniclovi (dnes jsou štočky uloženy ve Slovenském národním muzeu). Skalica byla jedním z nemnoha mimopražských center, kde se tiskly a rozšiřovaly také překlady soudobé německé zábavné prózy i drobná původní novočeská povídka. Nosným programem, realizovaným již Františkem Xaverem Škarniclem st., byla pak podpora slovenských národních zájmů a ovšemže i slovenského národního jazyka.

Z Olomouce expandoval knihtisk roku 1716 do slezské **Opavy**, jejíž dílna především výrobou latinských disertací odlehčovala olomoucké Tiskárně městské a Františku Antonínu Hirnleovi. Vzniklo tu též několik publikací oslavujících moravského mučedníka Jana Sarkandera (svatořečen 1995). Z Brna se dostal knihtisk roku 1711 a pak od 1719 do **Znojma**. Posledním moravským městem, v němž závěrem 18. století vznikla nová tiskařská dílna, byla **Jihlava**. Řemeslo se tu v závěrečných dvou desetiletích 16. století uchytilo díky krátkodobému působení německého humanisty Kaspara Stolshagena (1550 – 1593). Další tiskař v městě zakotvil až 1789. S výjimkou hornoslezského Těšína (1807) žádná jiná během první poloviny 19. století založena nebyla. K nárazovému oživení řemesla došlo až po polovině století (Hranice 1851, Krnov 1851).